

11. Папакін Г. Отаман Вільного Козацтва // Історія України. – 2000. – №22.
12. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім.Т. Шевченка. – К, 2001.
13. Пахоменков Ю.Г. Організація українських військових частин на Катеринославщині в 1917 – на початку 1918 рр. // Грані. – 2002. – №2.
14. Магалецький Ю. В Олександрівську на Запоріжжі // Календар-альманах “Дніпро” на 1929 р. – Львів, 1928.
15. Магалецький Ю. Українська праця в Олександрівську в 1917р. // Календар-альманах “Дніпро” на 1939 р. – Львів, 1938.
16. Магалецький Ю. Уривок із споминів // Календар Червоної Калини. – 1929.
17. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-74. – Оп. 1. – Спр. 1.
18. Народна воля. – 1917. – 1 вересня.
19. Забочень М. Художник з Олександрівська // Запорізька Старовина. – Запоріжжя, 1995.
20. Народне життя. – 1917. – 12 грудня.
21. Донецкий пролетарий. – 1918. – 3 січня.
22. Звезда. – 1917. – 15 грудня.
23. Вольный Дон. – 1917. – 25 грудня.
24. Красное Запорожье. – 1927. – 29 жовтня.
25. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 1. – Спр. 42.
26. Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 20 грудня.
27. Гордієнко Г. Хто визволив Олександрівськ в 1918 р. // Українське козацтво. – 1974. – №2.
28. Франко П. Бій в Олександрівську // Літопис Червоної Калини. – 1939. – №7.
29. Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрівськ 1918 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 35.
31. Коваль Р.М. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси. – К., 2005.
32. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 5. – Спр. 78.

Summary

In the article activity of Oleksandrovsk kuren of Free the cossacks is examined in 1917–1920 years. The social base of Free cossacks motion is analysed on Zaporozhia and his organizational principles. Participation of oleksandrovsk cossacks and petty officers is explored in war of UNR with soviet Russia. The role of Free the cossacks of city Oleksandrovsk concernes in the revolt of Directory and subsequent armed fight of the Ukrainian people for independence of the state.

В. Г. Космина

МАХНОВЩИНА: ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Однією з найбільш примітних характеристик минулого Запорізького краю було те, що саме на його теренах мало місце одне з непересічних явищ і в українській, і в світовій історії в ХХ ст. – махновщина. Воно й досі вражає дослідників, митців, просто громадян якоюсь своєю загадковістю, недовомленістю. У виданій кілька років тому “Цивілізаційній історії України” зустрічаємо і такий далекосяжний висновок: “Махновщина, таким чином, стала цивілізаційною відповіддю українського селянства на суворі виклики часу. Збуджені революцією маси однозначно не бажали повернення старих порядків, але так само негативно ставилися до спроб більшовицької влади накинати їм свої. Махно став на чолі повстання тому, що зумів вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства. Він був переконаний, що пробуджена революцією народна стихія врешті-решт виведе Україну на нові цивілізаційні обрії” [1, с. 400–401]. На жаль, автори цієї праці, цікавої й амбітної в багатьох відношеннях (чого вартують самі лише назви розділів: “Козацька цивілізація”, “Українська цивілізація в ХХ столітті” тощо), так і не пояснили, як слід розуміти теоретичну конструкцію “цивілізаційна відповідь селянства” і як взагалі “народна стихія” може вивести на “нові цивілізаційні обрії”. Адже сам Нестор Махно про “цивілізаційні обрії” нічого не говорив, а теоретики цивілізації перспективи становлення будь-якої цивілізації зазвичай пов’язували з метафізичним самоздійсненням “душі культури” (О. Шпенглер), активністю “творчої меншості” (А.Дж. Тойнбі), діяльністю людей надзвичайних здібностей або дією суспільних законів, та аж ніяк не з селянством та “народною стихією”.

Між тим, питання про цивілізаційний вимір такого впливового і масового явища як махновський рух 1917–1921 рр. поставлене цілком слушно. Оскільки, зазвичай, махновський рух розглядається в науковій літературі під кутом зору “дрібнобуржуазної боротьби/стихії” проти більшовиків (у радянській історіографії), анархістської теорії й ідеології (реалізація анархістської ідеї свободи), особистості самого Н.Махна, значно рідше – з позицій пошуку української національної ідеї. І при цьому, як правило, поза увагою залишається саме селянство як таке (в т.ч. південноукраїнське селянство), хоча саме воно було і базою, і головною ударною силою махновського руху. Докладне вивчення власне селянського аспекту махновщини (внутрішньоселянського) ще попереду. Але воно потребуватиме надійної наукової методології. Деякі її аспекти ми можемо тут запропонувати.

Метою даної статті є визначення методологічних засад системного соціологічного аналізу суспільної поведінки південноукраїнського селянства в революції 1917–1921 рр. та “селянської політики” двох суспільно-політичних сил, що найбільше вплинули на його долю – анархістів та більшовиків.

Селянство не належить до числа тих соціальних груп, що здатні йти за чужими прожектами (а тим паче створювати власні) і кидатись у вир радикальної перебудови власного життєвого ладу. Тож причини тих чи тих “успіхів” політичних сил у завоюванні на свій бік селянських мас слід шукати в ступені відповідності їхніх комунікацій станові селянського комунікативного середовища.

Методологічну базу, необхідну для розуміння системних комунікативних процесів в українському селі часів революції та громадянської війни (1917–1921 рр.), створює теорія соціальних систем німецького соціолога Нікласа Лумана [Див.: 2, 3, 4, 5]. Докладніше методологічний потенціал цієї новаторської теорії для історичної науки, для дослідження системних процесів в українському, російському та західному суспільствах в останні століття розглянуто в інших публікаціях автора [Див.: 6, 7]. Тут же відзначимо, що луманівська теорія орієнтує на дослідження соціальних систем як комунікативних, у яких системна єдність створюється спільними смислами, як у само-віднесенні комунікацій (всередині системи), так і в їх іншо-віднесенні (у реферуванні її зовнішнього світу). Історична еволюція людського суспільства постає як процес зміни чотирьох форм його системної диференціації: первісні сегментарні суспільства, диференціація на центр і периферію, стратифікаційна диференціація, диференціація на функціональні системи. Друга й третя форми характерні для цивілізацій, хоча в них і зберігаються як периферія сегментарні суспільства. Четверта форма (фактично пост-цивілізаційна) з XVI по XIX ст. утвердилась на Заході й стала поширюватись на решту світу. Суттєвим у теорії Н. Лумана є й виявлення трьох типів соціальних систем: інтеракції (серед присутніх), організації, зорієнтованої на рішення, та соціальної системи суспільства як такого.

У Росії, як і у всій Євразійській цивілізації, також намітились деякі контури вказаних функціональних систем комунікацій, і навіть більш чітко, ніж в інших цивілізаціях, але їх поширення відбувалось спорадично і під контролем владно-релігійного центру. Тому на початку XX ст. поява парламенту (Державної думи) не скасувала самодержавства як держави патримоніального типу, а Столипінська аграрна реформа не ліквідувала селянську общину. Останнє ж зумовлювалось тим, що в російській культурі, передусім у селянській, так і не сформувалась ідея недоторканної приватної власності на землю, яка є по суті наріжним каменем функціональної системи економіки. Натомість панувало зміцнене православ'ям уявлення про землю як про “нічию”, Божу, або, за спостереженням відомого російського поета і публіциста М. Огарьова, як про “мирську” чи “земську”. “Земська земля” могла трактуватись і як “власність государя”, але тільки за уявного “земського царя” – “царя, що захищає цілість земства від зовнішніх ворогів і карає служилих людей за порушення земських прав”. Причому “це поняття про земського царя, яким він має бути, створювалось і зростало в народі на протилежність урядові, що складався в дійсності” [8, с. 107]. Тому тут, підсумовував М. Огарьов, “*приватна поземельна власність* не може мати місця; при понятті земської землі може існувати тільки приватний *строковий найм* у земства незаселених земель для розробки, допоки ті не потрібні для висілків” [8, с. 110].

Україна ж відрізнялась від Росії тим, що в ній ще з XVI ст. припинила існування передільна община. На Правобережжі земля розподілялася між селянами, які вели індивідуальне господарство. Але приватне землекористування ще не робило їх переконаними прихильниками недоторканної приватної власності. На заваді був не тільки “зовнішній” чинник – кріпосництво та поміщицьке чи державне землеволодіння, а й “внутрішній” – звичай та спільна воля всієї сільської громади, помножена на православний ідеал соборності. “Українець є завжди в групі, він зв’язаний з групою, – писав Ю. Липа. – ...В устрої українського села нема надмірної окремішності: селянин – це член солідаристської асоціації, своєї громади” [9, с. 151, 155]. Внаслідок загальноросійської селянської реформи 1861 р. українські селяни втратили частину наділів, якими користувалися, і не вважали законною приватну власність поміщиків на землю, вимагали її переділу. Крім того, поширене на Правобережжі подвірне селянське землеволодіння залишалось формою колективної родинної власності на землю й не дорівнювало персональній приватній власності глави сімейства.

Навіть успішність в Україні Столипінської аграрної реформи було б необачно трактувати як однозначний доказ приватновласницьких уподобань українських селян. Як довела англійська дослідниця Дж. Пеллот, у Російській імперії формальне закріплення землі у приватну власність селян зазвичай поєднувалося зі збереженням багатьох елементів традиційного общинного (громадського) режиму землекористування [Див.: 10]. А в Україні вже у червні 1917 р. Всеукраїнський селянський з'їзд зажадав ліквідації приватної власності на землю, передачі її без викупу в Український Земельний Фонд та введення норми користування нею, “яка повинна бути не менше від норми зуживання й не більша від трудової” [11, с. 183]. Центральна Рада, де найвпливовішими були українські партії соціалістичного спрямування, своїм Третім Універсалом скасувала приватну власність на землю, а Четвертим – підтримала її соціалізацію.

В українській селянській культурі не сформувалась і якась прихильність до державної влади, оскільки впродовж століть та була зазвичай чужорідною (польська, російська). Навпаки, на ґрунті власних багатовікових духовних устоїв у ній закріпилося відчуття серединності, самодостатності. Британський мандрівник Г. Тільман писав у своїй праці “Селянська Європа” (1934), що, як і британці, українці “ніколи не знають про те, що їх переможено” [Цит. за: 9, с. 170]. Однак у пошуках справедливості в розподілі землі й управи на зловживання влади і місцевих землевласників, в т.ч. етнічних українців, та під впливом православної традиції сакралізації царської влади селяни змушені були апелювати до того ж таки царя. Свого часу й М. Огарьов відмічав, що “суперечливу потребу заступництва земського царя проти його ж уряду” мали навіть Україна та західні губернії Росії. У них не було “жодного прагнення до земського царя, проте вони набули його з ненависті до свого гнітючого панства та урядового чиновництва” [8, с. 109].

Отже, хоча українській селянській культурі і не притаманні схильність до общинності та патримоніальної держави – цих двох цивілізаційних рис східного типу, вона до певної міри “уживалася” з відповідними рисами російської культури, хоч нерідко й вимушено. Разом з тим про неусталеність, окремішність українства в Євразійській цивілізації свідчило те, що в Україні була відсутня сполучна цивілізаційна ланка між селянською громадою і “земським царем” у вигляді культурно спорідненого з селом міста. Як показують наведені в дослідженні Ф. Турченка і Г. Турченко дані, у 1897 р. в 9 українських губерніях царської Росії українці становили лише 30,5 % мешканців міст, тоді як на росіян припадало 34,5 %, а на євреїв – 27,0 %. При цьому в трьох губерніях Півдня України (Катеринославській, Таврійській, Херсонській) українців серед міського населення було ще менше – тільки 17,5 %, а росіян – близько половини (45,1 %), євреїв – понад чверть (25,2 %) [12, с. 43]. Якщо врахувати, що в Російській імперії міста, як і на Сході, мали статус місць розміщення державної адміністрації, то буде зрозуміло, наскільки нетривкою була інтегрованість України в цивілізаційну структуру Росії, наскільки слабкими були ниті, що зв'язували українське село з центральною російською владою. Однак, має бути зрозумілим і те, що в Україні не була вибудована і самостійна цивілізаційна структура *центр* (хоча б на рівні міста, не говорячи вже про державу) – *периферія*, що надзвичайно ускладнило процес формування незалежної української державності після розпаду Російської імперії. Доволі показово, що після лютневої революції 1917 р. українські партії відносно швидко утворили Центральну Раду як орган місцевої влади, але довго не наважувались на проголошення незалежності України.

На загальному тлі України виділявся своїми особливостями її Південь. Цей регіон найбільш активно заселявся в період з кінця XVIII до середини XIX ст. Селяни не жили тут з давніх часів, а під владним контролем цілеспрямовано переселялися з України та частково з Росії на землі державні або “пожалувані” царем поміщикам. Організовано впроваджувалось кріпосництво (скасоване в 1861 р.) та общинне землекористування. Створювались і поселення колоністів – німців, євреїв, болгар, греків тощо. Національний склад населення був доволі строкатим. Але серед сільських жителів (за переписом 1897 р. у селах проживало 4976 тис. , або 79 % населення регіону) помітно переважали українці, частка яких становила 66 % (3298 тис.), за ними йшли росіяни (750 тис. , або 15 %) та німці (263 тис. , 5 %). При цьому із загального числа українського населення регіону (3529 тис.) у сільській місцевості мешкало 93,4 % (у містах, відповідно – 6,6 %), російського – 55,8 %, єврейського – 32,8 %, німецького – 93,2 % [12, с. 41].

Як показують дослідження, в регіоні на початку XX ст. трохи більше половини всіх земель (51 %) перебувало в приватній власності: переважно у дворян та купців, але частина – у окремих селян, сільських общин та сільських товариств. Водночас 40 % всіх земель займало надільне землеволодіння, в якому 88,5 % становило традиційне общинне, а 11,2 % – подвірне (головним чином у колоністів) користування землею. Внаслідок Столипінської реформи общинне землеволодіння офіційно скоротилось на 41,4 %, увосьме зросла кількість хуторів та відрубів, хоча община чинила шалений опір реформі [13, с. 18, 106]. Та як ми вже знаємо, навіть частковий успіх реформи ще не означав руйнування общинної (громадської) системи цінностей. А головне – у селян, в тому числі заможних, залишався основний об'єкт прагнень, перед яким мерхнула цінність приватної власності, а саме – поділ великого землеволодіння, передусім поміщицького.

Своєрідність Півдня України полягала, таким чином, у більш інтернаціональному складі населення з доволі значущою часткою росіян, особливо в містах; доволі малому відсоткові українців серед міського населення при його значному переважанні на селі; відносній контрольованості суспільних процесів з міст як центрів розміщення царської адміністрації; чіткому вияві традицій общинного землеволодіння; а в перші десятиліття XX ст. – у зростанні заможності й самодостатності селянства внаслідок Столипінської реформи та зростання інтенсивності його економічних комунікацій як на локальному рівні, так і на рівні часткового включення в зовнішньоторговельні зв'язки Російської імперії (експорт зерна та непродовольчих культур, імпорт сільськогосподарських машин).

Якщо застосувати поняттєвий апарат луманівської теорії системної диференціації суспільства, то картина системної організації суспільства буде виглядати так. У цивілізаційній системі Російської імперії зберігалися й чисельно переважали (до 80 % населення) сільські сегментарні спільноти, зазвичай у вигляді традиційних сільських общин та сільських громад, що за характером комунікацій (інтерація), або й за історичним походженням належали до дописемних, доцивілізаційних структур. Їхня інтегрованість у загальносуспільну ієрархічну систему комунікацій царської Росії була відносною, а з XIX ст., й особливо в Україні, послаблювалась поступовим підключенням частини селянства до деяких функціональних систем комунікацій, що вже пробивали собі дорогу в імперії, зокрема економічної. При цьому в Україні комунікативний зв'язок сільських сегментарних спільнот із чужорідним владним центром ("земським царем") був здебільшого вимушеним, а етнокультурна чужорідність міст, у яких зазвичай розміщались свавільна царська адміністрація і проживали неадекватні для багатьох селян великі землевласники, купці, підприємці, лише збільшувала комунікативну "прірву" між центром і сільською периферією. Специфіка ж Півдня полягала в тому, що тут сільські поселення були утворені не так давно й до певної міри штучно. Вони були відірвані від "історичної прабатьківщини" переселенців на півночі й мали відносно коротку власну системну "історичну пам'ять". Проте з часів заселення й господарського освоєння регіону тут формувалися і більша ділова активність сільського населення, і більш тісна комунікативна взаємодія селян.

Певна комунікативна відокремленість вказаних сегментарних спільнот в межах вибудовуваної згори цивілізаційної системи і відповідна їй замкнутість лише посилювались за роки Першої світової війни. Вилучення робочої сили і введення царським урядом фактичної продрозверстки поглибили комунікативний розкол південноукраїнського села з владою. А повалення самодержавства в лютому 1917 р. не тільки елімінувало саму сакральну фігуру "земського царя", а й підірвало всяку легітимність зосередженої в містах державної адміністрації, що зазвичай подавала себе як представництво того ж царя. Більше того, довгождане розв'язання аграрного питання (скасування приватної власності на землю та її соціалізація), котре під спонуканням лівих партій почало здійснюватися "явочним порядком" – самими сільськими громадами, взагалі знімало потребу в якійсь зовнішній владі над селянами – чи то центральній, чи то місцевій. Найважливіше для себе питання розподілу землі – "нічийної", Божої – селяни воліли вирішувати самостійно, на основі власних, перевірених впродовж віків уявлень про справедливість. Для цього існував засадничий для інтерації і системоутворюючий для всіх сегментарних суспільств принцип взаємності. Цей основоположний принцип як загальний смисловий еквівалент комунікацій визначав не лише взаємини всередині спільноти (само-віднесення комунікацій), а й її сприйняття зовнішнього світу та відповідну поведінку щодо нього (іншо-віднесення комунікацій). Саме тому влада мусила фактичну нерівність своїх комунікацій із такими спільнотами (відбирала ресурсів значно більше, ніж давала) "компенсувати" додатковими релігійними, ідеологічними засобами, зокрема, демонстрацією свого покровительства від імені вищих, божественних сил. Коли ж така влада руйнувалася, то сегментарні спільноти, як це було і з південноукраїнським селом, відновлювали свій статус своєрідних "центрів світу" і, виходячи з традиційної норми взаємності, визначали своє ставлення до навколишнього середовища. І будь-яким новим претендентам на владу було дуже непросто довести цим комунікативно замкнутим і доволі самодостатнім спільнотам свою потрібність та знайти нові "компенсатори" для позірною дотримання "балансу взаємності".

Ідея української національної влади, яку відстоювали Центральна Рада і Директорія, очевидно, не виступала для Півдня України достатнім компенсатором, а непослідовність в аграрній політиці, постійні коливання і сумніви в питанні власності на землю спонукали селянство ставитись до цієї влади щонайменше насторожено. Гетьманська держава П. Скоропадського, зробивши ставку на приватних власників, в т.ч. великих, знайшла підтримку лише у невеликій частині селянства, а фактична реставрація старих соціальних порядків, та ще й при опорі на німецько-австрійські війська, зустріла активний спротив більшості селян. Такий же опір вони вчинили й спробі денікінської армії відновити в Україні російську імперську владу та велику приватну земельну власність.

Більш складним виявилось ставлення південноукраїнського селянства до більшовиків. Воно вважало більш-менш прийнятною аграрну політику більшовиків, коли ті, захопивши владу в Петрограді, тимчасово відклали свою ідею націоналізації землі й офіційно взяли на озброєння привабливішу для селян есерівську програму соціалізації землі. В питанні влади вони також висунули привабливе своєю демократичністю гасло “Вся влада Радам!”. Проте селянство не надало цьому гаслу очікуваної підтримки. Водночас у викладі Нестора Махна та анархістів, що формували ідеологію очолюваного ним руху, це ж таки гасло виявилось цілком прийнятним для більшості селян Південної України.

Звісно, відстоювання одного й того ж політичного гасла різними за характером політичними й ідеологічними силами вносило плутанину в їхні взаємини, породжувало непередбачувані конфлікти та дезорієнтувало населення, до якого ці сили апелювали. Тому для з'ясування причин такого стану речей і того, чому політичні симпатії селянства були все-таки переважно на боці махновщини, слід проаналізувати зміст цього гасла в різних його інтерпретаціях.

Взагалі-то гасло “Вся влада Радам!”, якому судилося відіграти таку знаменну роль в новітній історії Росії, України й багатьох інших країн, ніяк не значилось в теоретичному багажі ні більшовиків, ні анархістів. Перші єдиний смисл революції вбачали в установленні “диктатури пролетаріату” під власною егідою, а не влади якихось неконтрольованих “рад”, а других відлякувала сама думка про владу (грецьке слово “анархія” означає якраз “безвладдя”). Їхні базові суспільно-політичні теорії, відповідно – марксизм та анархо-комунізм (в інтерпретації П. Кропоткіна), в одному суттєвому аспекті збігалися: обидві передбачали повне зруйнування існуючої “класової” держави. Тож не випадково в жовтні 1917 р. Зимовий палац у Петрограді пліч-о-пліч з більшовицькими загонами штурмували і загонали матросів-анархістів. І вже зовсім символічним постає той факт, що “сакраментальну” фразу “Караул втомився!”, яка поставила крапку в історії Установчих Зборів, виголосив саме матрос-анархіст А. Желєзняков.

Схожим чином окреслювалась і кінцева мета: створення безкласового бездержавного комуністичного суспільства. Однак, якщо анархізм наполягав на якнайшвидшому його введенні при опорі на творчість та ініціативу самих мас, то марксизм (марксизм-ленінізм) обґрунтовував необхідність утворення й тимчасового, впродовж навіть десятиліть, існування нової, “пролетарської”, держави (“держави диктатури пролетаріату”), яка повинна придушити опір “класового ворога”, підготувати суспільні умови для впровадження комунізму і лише потім поступово “відмерти”. Отже, головні теоретичні розходження між марксизмом та анархізмом були сфокусовані в питанні про політичний устрій суспільства у перший післяреволюційний період.

Але ж як можна було одночасно руйнувати (а не трансформувати!) стару державу й створювати нову? І в цьому плані більшовиками досить ризиковано ставка була зроблена на Ради. “Не парламентська республіка..., – заявив В. Ленін у знаменитих Квітневих тезах, – а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні знизу доверху.

Усунення поліції, армії, чиновництва.” [14, с. 112].

Ради не були винаходом більшовиків. Це природний продукт самоорганізації мас в країні з глибокими обцинними традиціями. Ради були прямими спадкоємцями внутрішньообцинних інституцій – обцинних рад, або, що те ж саме, обцинних сходів. У містах робітничі Ради стихійно виникли ще в революції 1905 р. З'явилися вони і в ході лютневої революції 1917 р. Але тепер, у роки війни, Петроградська Рада утворилася вже як рада робітничих і солдатських депутатів, а лідерство в ній відразу перехопили відносно впливові серед робітників і солдатів (переважно вчорашніх селян) соціал-демократи (меншовики) та есери. Після повалення самодержавства ця Рада через свій реальний вплив вважалася ледь не другим урядом – поряд з офіційним Тимчасовим урядом. За її зразком Ради почали створюватись по всій країні, як у містах, так і в селах.

Але що являли собою тодішні Ради взагалі? Всупереч нашим традиційним уявленням, аж до виборів 1924 р. це були аж ніяк не владні інститути, а радше якась форма “прямої демократії”. Як відзначає російський вчений С. Кара-Мурза, на заводах фактично Раду складали всі робітники (часто – вчорашні селяни-обцинники), а на селі – сільський сход. Вони посиляли представників до великих Рад, яких іменували “совдепами” – на відміну від просто Рад. “Дії Рад були незалежні, вони не регулювалися законами, у них була вся влада. З точки зору нормального державного управління це був хаос” [15, с. 286, 287]. І ось цим установам хаотичної “прямої демократії” В. Ленін наприкінці квітня 1917 р. закликав надати всю повноту влади в Росії. Гасло “Вся влада Радам!” мало, без сумніву, надзвичайний руйнівний потенціал. У випадку його реалізації каменя на камені не залишалось від попередньої, “монархічної” системи влади, а оскільки воно передбачало перехід до рад всієї влади, тобто, і законодавчої, і виконавчої, й судової (тотальної?), то не залишалось місця і для ліберальної демократії з її розмежуванням влади. Коли Ленін проголосив це гасло, освічені соціал-демократи визнали його за божевільного: адже це – лозунг анархії, повного знищення держави, побудова селянської утопії під назвою “Земля і воля” [15, с. 286].

Однак метою Леніна була, звісно, не анархія, бо якраз перед цим він писав: "Марксизм відрізняється від анархізму тим, що визнає необхідність держави та державної влади в революційний період взагалі, в епоху переходу від капіталізму до соціалізму зокрема" [16, с. 158]. Фактично йому доводилось прокладати курс, за образним висловом англійського історика Е. Карра, "між Сциллою анархізму й Харибдою уклінності перед державою" [17, с. 196]. Його задум полягав у тому, щоб, добиваючись всевладдя Рад, одночасно поставити всі ці Ради під більшовицький партійний контроль. Це б і означало встановлення "диктатури пролетаріату", а точніше – більшовицької диктатури в насправді тоталітарній формі. Утім, парадоксальність ситуації полягала в тому, що вказане гасло зовсім не гарантувало влади тоді ще маловідомим більшовикам, їм належало ще серйозно поборотись за домінування в Радах. Однак і якогось іншого шляху прийти до влади, крім як через Ради і "радянську владу", більшовики на той час не бачили. Не випадково ж улітку 1917 р., після провалу авантюри зі збройним захопленням влади в Петрограді під гаслом "Вся влада Радам!" (але всупереч волі самої Петроградської Ради!), вони зняли вказаний лозунг і повернулися до нього тільки восени, коли почалася так звана "більшовизація Рад".

Слід також зауважити, що формула "Вся влада Радам!" не є ідентичною попередній формулі "Республіки Рад": гасло "Вся влада Радам!" не спрямоване на створення ієрархічної системи Рад і буквально означає: "Вся влада – кожній місцевій раді!". У такому його тлумаченні під ним, хоч і з застереженнями проти поняття "влади", цілком могли підписатися й російські анархісти, прихильники соціально-політичної доктрини, що ставить за мету вивільнення особистості з-під будь-якої політичної, економічної та духовної влади, побудову суспільства виключно на засадах самоврядування. Послідовники М. Бакуніна (анархо-колективізм) та П. Кропоткіна (анархо-комунізм) відстоювали ідеї можливості модернізації суспільства на бездержавній основі, але при опорі на комуністичні, колективістські традиції, що йшли від селянської общини. Сам П. Кропоткін учив, що для торжества революції необхідно зруйнувати на місцях, в кожному місті й селі головне знаряддя гноблення – державу з її системою податків та монополіями і створити нові форми соціального життя в звільнених комунах, експропріюючи власність, соціалізуючи будинки, знаряддя виробництва, засоби сполучення й обміну [18]. Нове життя має формуватися на вільних угодах, вільній організації (общини, артілі, союзи, федерації) та звичках суспільності, що притаманні природі людини і збереглися повсюди в сільських общинах [19].

Як пізніше згадував відомий анархіст В. Волін (Ейхенбаум), анархісти могли змиритись на певний час із гаслом "Вся влада Радам!" за умови, що дійсно передбачався б "перехід до рук робочих і селянських організацій, підтримуваних організаціями військовими, всієї творчої роботи й організації життя всюди на місцях – роботи, у процесі якої створені на місці організації природно й вільно об'єднуються між собою, приступляться до нової суспільно-господарської творчості й поведуть революцію до нових обріїв миру, економічної рівності й дійсної волі". Однак вони бачили, що у більшовиків ідеться саме про створення на місцях владних центрів, ієрархічно підпорядкованих загальному державно-політичному центру – Петроградській Раді, а отже, більшовики прагнуть винятково до "вкрай централізованої політичної влади для себе". Анархісти говорили: "...Якщо 'влада' повинна реально належати Радам, то причому тут партія; якщо вона повинна належати партії, як припускають більшовики, то причому тут Ради". От чому анархісти, допускаючи, що Ради можуть виконувати деякі функції в процесі створення нового суспільного устрою, не погоджувалися беззастережно з вказаним лозунгом [20].

Але як анархісти уявляли собі впорядкування всього суспільного життя в межах країни і своє місце в ньому? Вони вважали, що самі трудящі маси через свої організації (сільські громади, заводські комітети, профспілки, кооперативи тощо) будуть узгоджувати свою діяльність та зв'язки. Анархістська ж "еліта" буде сприяти цьому через освіту, навчання, необхідні поради, спонукання до тих чи тих справ, власний приклад, але в жодному разі не через керівництво народом, не через диктат над ним, як діяли більшовики [20].

Якщо повернутись до понятійного апарату системної теорії, то неважко буде розпізнати в місцевих Радах (сільських сходах!) соціальні системи інтеракції, властиві традиційним сегментарним суспільствам. Вони виникли на руїнах імперії і, з огляду на тотальність їхньої влади на місцях, символізували в певному сенсі демонтаж ієрархічних цивілізаційних структур та повернення до фактичного доцивілізаційного стану речей. Звісно, в комунікаціях зберігалися набуті впродовж століть релігійні, етичні, господарські, культурні тощо смисли. Але з утратою стрижневої вертикальної смислової структури – владної – їхні значення змінювались, причому в непередбачуваних напрямках. Синергетика описує такий стан як сильно нерівновагий, коли навіть відносно випадковий чинник може стати аттрактором ("притягувачем") для наступної самоорганізації системи, для виникнення з хаосу нового порядку.

У свою чергу, партія більшовиків та асоціації анархістів (як і інші партії) являли собою зовсім інший тип систем – соціальні системи організацій. Ці системи базуються на особливій формі

комунікацій – рішеннях. Вони виникають із рішень їхніх учасників вступити в організацію, а далі саме функціонування останньої будується на рішеннях діяти певним чином, рішеннях виконувати (чи не виконувати) рішення, що надходять згори (знизу) організації. Інакше кажучи, “організації продукують рішення з рішень” [5, с. 266]. При цьому само-віднесення та іншо-віднесення комунікацій в організації взаємопов’язані. У політичних партіях перші в загальних рисах регулюються її статутом, а другі – її програмою, хоча зміни в навколишньому світі системи можуть суттєво коригувати і ті, й інші.

Російська комуністична партія (більшовиків), або РКП(б), виступала як самореферентна система, загальним смислом створення якої були радикальний соціальний переворот і встановлення в Росії та за її межами режиму “диктатури пролетаріату”. Вона відповідно й будувалася на жорсткій внутрішній централізації й напіввійськовій дисципліні. Цей смисл само-віднесення її комунікацій простежується фактично через усі її внутрішні документи від часу її утворення. З ним узгоджувався смисл іншо-віднесення її комунікацій (рішень), в яких реферувався стан навколишнього світу та можливості досягнення її стратегічної мети. З квітня 1917 р, а особливо після більшовицького жовтневого перевороту того ж року в Петрограді, цей смисл зводився до закріплення розпаду колишньої імперії на сегментарні спільноти – місцеві Ради з їх тотальною владою – та “оволодіння” цими спільнотами, перетворення їх на місцеві органи жорстко організованої влади, здійснюваної надцентралізованою РКП(б). Фактично йшлося про “поглинення” цією системою організації щойно відособлених систем інтеракції, утворення над ними надпотужної партійно-державної надбудови. У хід були пущені всі можливі засоби: ідеологічні, організаційні, економічні, але насамперед – силові, військові. Реалізовувалася й головна економічна мета – реальне одержавлення землі, промисловості, торгівлі тощо. Наслідком цієї політики стала громадянська війна, в котрій більшовики повели безкомпромісну боротьбу з усіма без винятку силами, що не погоджувалися з їхньою диктатурою.

Анархістські організації утворювалися для того ж таки революційного перевороту й руйнування існуючої держави, але вже для сприяння наступній вільній самоорганізації суспільства. Тому й своє внутрішнє життя вони будували на засадах вільної асоціації однодумців, свободи ухвалення й виконання колективних рішень. Сенси іншо-віднесення їхніх комунікацій концентрувалися навколо пошуку можливостей для вільного об’єднання громадян в різні асоціації, а також для розвитку між такими об’єднаннями взаємовигідних зв’язків. З 1917 р. вони сприяли виникненню місцевих Рад та інших організацій, спілок, федерацій і сподівались налагодити між ними горизонтальні зв’язки в межах усього суспільства. Засоби ж застосовували передусім пропагандистські, просвітительські та організаційні (посередництво, утворення комун). Але громадянська війна та силова протидія з боку і більшовиків, і їх противників зводили ці зусилля нанівець, перетворюючи їх на утопію.

Таким чином, і більшовики, і анархісти прагнули “з’єднати” суспільство, що розпалося на дрібні місцеві спільноти, створенням над ними нової надбудови: або вертикальної (централізованої й потенційно тоталітарної), або горизонтальної, “мережевої”. І одне й друге було дуже непростим завданням. Адже наприкінці жовтня 1917 р. коли II Всеросійський з’їзд Рад робітничих та солдатських депутатів проголосив, що “вся влада на місцях переходить до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які й мають забезпечити справжній революційний порядок” [21, с. 8]. Селянським Радам передавалася право розпоряджатися землею, здійснювати її зрівняльний розподіл. Після такого зосередження і влади, і власності в руках Рад останні з кожним днем зміцнювали свою самостійність. А внаслідок підписання Брестського миру й загострення соціально-економічних проблем у колишній імперії все менше довіряли більшовицькій владі. Селяни відмовлялися безоплатно постачати хліб у голодуючі міста, а останнім не було чим розраховуватись за продовольство. Весною 1918 р. на виборах до міських Рад губернських центрів та промислових міст перемогу здобули меншовики та есери. Селянські Ради переходили в опозицію до більшовиків, які проголосили продовольчу диктатуру й посилали на село так звані продзагони для реквізиції хліба. Англійський історик пише: “Це був період, коли місцеві Ради все ще інтерпретували гасло “Вся влада Радам!” у сенсі свого власного абсолютного суверенітету – чи, у всякому випадку, повної свободи дій у вирішенні питання про те, брати до відома чи ігнорувати інструкції центральних властей” [17, с. 442–443]. Здавалося, що справжня радянська влада похоронить більшовицьку диктатуру.

Та в Росії, принаймні в центральній її частині, більшовикам до осені 1918 р. в основному вдалося реалізувати свій політичний проєкт силовими засобами. Вони включали: значне посилення каральної системи ВЧК, організація безздатної армії та запровадження “червоного терору”; формування надзвичайних владних органів – ревкомів; повсюдне усунення з влади вчорашніх союзників – лівих есерів та збройне придушення опору всіх антибільшовицьких сил; створення на селі більшовицьких органів влади, альтернативних Радам, – комітетів бідноти, їх озброєння й наступне підпорядкування їм Рад (“злиття з Радами”) при одночасному ослабленні

тиску на середняків. Саме з організацією комбідів (а не з владою Рад!) Ленін і більшовики пов'язували перемогу "соціалістичної революції" на селі. "Наше село, – писав Ленін, – тільки влітку й восени 1918 р. переживає само "Жовтневу" (тобто пролетарську) революцію" [22, с. 300]. Тут далися взнаки і традиції підкорення передільної селянської общини центральній ("сакральній") владі, і відсутність на селі культурно-цивілізаційного розриву з містом. Пропагандистська ж діяльність анархістів серед селян була поставлена слабо, та й не могла зупинити силові дії більшовиків.

Інакше розгортались події в Україні, особливо на її Півдні. Тут більшовики в 1917 р. не мали достатнього впливу навіть у містах, не говорячи вже про село, доволі відмежоване в культурному відношенні від міста. А в 1918–1919 рр. їхня діяльність або обмежувалась підпіллям (у часи Центральної Ради та УНР, німецької окупації, денікінського наступу), або супроводжувалась приходом із Росії Червоної армії, що мав чимало ознак іноземної окупації. Такий стан справ створював більш сприятливі умови для пропагандистської роботи їхніх "ворогів-союзників" в особі анархістів. Активно діяли харківська анархо-синдикалістська конфедерація "Набат", немало анархістів переїхало з Росії, де вони піддалися переслідуванням з боку більшовиків. Саме тут вони розгорнули найбільш широкую діяльність і саме тут мали певні підстави сподіватися на реалізацію свого проекту "горизонтальної" організації суспільства, причому з повноцінним включенням у неї селянської маси.

Проте ці сподівання зумовлювалися не силою власне анархістських ідей і не організованістю місцевих анархістських груп, а передусім тим, що тут виникло особливе суспільне явище – махновщина, котре саме по собі не породжувалось анархізмом, хоча й було з ним структурно зчеплене. Унікальності йому надавало те, що це був головним чином селянський рух, тоді як традиційний анархізм – це все-таки явище міської культури. Він спрямований у майбутнє – на трансформацію всього суспільства і, в першу чергу, міст як складних і найважливіших центрів суспільного життя, хоча зразки самоорганізації вбачав у сільських громадах. Селянський характер махновського руху (як масового явища, а не як ідеології його керманичів) проявлявся і в антиміських настроях його учасників, і в орієнтації на традиційні цінності українського села.

Звичайно, певні комунікативні схеми південноукраїнських сільських громад і анархістських теорій були зовні схожими (взяти хоча б негативне ставлення до влади, ідеї соціальної справедливості та взаємодопомоги), через що в багатьох селах уже на початку ХХ ст. з'явилися групи анархістів (до гуляйпільської групи належав і Н. Махно). Але природа цих схем була різною. Для анархістів це були елементи майбутньої перебудови існуючого "буржуазного" суспільства на раціональних засадах. Наявність подібних ідей у селянства вони приймали за доказ його готовності до реалізації анархістського ідеалу. Характерним є епізод із розмови Н. Махна з В. Леніним у червні 1918 р. У своїх "Споминах" Н. Махно пише, що Ленін тричі перепитував, як селяни Гуляйполя й округи сприймали гасло "Вся влада Радам на місцях", і щоразу дивувався, що селянство (у викладі, звичайно, Махна) розуміло його так, "що вся влада й у всьому має ототожнюватись безпосередньо зі свідомістю та волею самих трудящих", і що Ради – це "одиначі революційного групування та господарського самоврядування", тобто розуміло суто анархістськи. Та це не надто бентежило Леніна. Бо на його думку, "це явище в селянстві не природне: воно занесене в його середовище анархістськими пропагандистами й може бути незабаром зжите" [23, с. 128]. Більшовицький вождь оцінював його з позицій свого ідеалу майбутнього.

Тим часом сільські сегментарні спільноти менш за все комунікували про майбутній устрій всього суспільства. Навпаки, вони все більше замикалися на власному житті та спільному виживанні. Надані самі собі після розпаду старих владних структур, та ще й в умовах різкого погіршення економічного становища, вони вороже сприймали будь-яку нову владу, оскільки та обов'язково зазіхала на їхній продовольчий ресурс, нічого не даючи взамін. Відновлювалися традиційні для сільських громад схеми колективної взаємодії. Основоположний принцип взаємності регулював і внутрішні взаємини в громаді, і її стосунки з зовнішнім світом. П. Мірошніченко, характеризуючи традиційне селянське розуміння справедливості, відзначає, що у внутрішньообщинних відносинах воно формувало всеохоплюючий первинний комплекс правди. З цієї правди виростало розуміння взаємин з позаобщинними силами як вторинний комплекс правди. "Якщо первинний виражав переважно моральну свідомість, то вторинний – суспільно-політичну. Особливість суспільно-політичної свідомості сільських мас у тім, що вона виростала з моральної свідомості. ...Взаємини з позаобщинними силами виростали як із "трудової", так і з "родової" правди. Переконання вторинного комплексу правомірно назвати стереотипами соціальної й політичної свідомості" [24, с. 72–73].

Демонтаж ієрархічних владних (у цьому сенсі – цивілізаційних) структур над сегментарними спільнотами створював для них нову ситуацію, коли вони могли, нарешті, реалізувати свій ідеал справедливих стосунків із зовнішнім світом. Для цього треба було і захистити свою свободу від цього світу, і водночас наполягти на справедливому (еквівалентному) обміні з ним. Але як

комунікативно замкнуті й територіально розпорошені спільноти, сільські громади Півдня України були нездатні нав'язати свої правила (свою правду) навколишньому світові, насамперед містам. Ось тут і виникала потреба в якійсь зовнішній, тобто, надобщинній, силі, яка б і сприяла реалізації цього ідеалу, і захищала від численних ворогів.

Такою силою і стала махновська повстанська армія. У конкретній історичній ситуації вона досить своєрідно з'єднала поточні життєві інтереси сільських спільнот і футуристичні проекти ідейних анархістів. Виникла досить потужна військова, навіть військово-політична, організація, що вбирала в себе і широкий селянський рух – “республіка на колесах”. У цій симбіотичній соціальній системі організації анархісти опинилися в несподіваній для себе ролі не “вчителів”, а організаторів і фактичних керівників суспільства. Це було логічним наслідком того, що сам Н. Махно постав не анархістом-ідеалістом, а анархістом-прагматиком. Він вважав себе одним з небагатьох анархістів, хто був зайнятий “кипучою масовою революційною роботою на Україні”, тоді як безліч бездіяльних анархістів “осіли” в Москві, цьому “центрі паперової революції” й “тинялися без справи” [23, с. 101]. Це дещо зближувало його з більшовиками. Так, Я.Свердлов говорив йому: “Та який же ви анархіст-комуніст, товаришу, коли ви визнаєте організацію трудових мас і керівництво ними в боротьбі з владою капіталу?! Для мене це зовсім незрозуміло!” [23, с. 125].

Для селянства махновці виявились ледь не єдиною реальною силою, яка не просто з ним рахувалася, а й відкрито захищала його, по мірі можливості йшла з ним на еквівалентний обмін ресурсами. Махновська армія, незважаючи на її дуже строкатий склад, була для нього “своєю”. За спогадами очевидця подій 1918 р. М. Герасименка, селянин на запитання “Так навіщо ж ви пустили їх [махновців] у село?” – відповідав: “Е, знаєте, все ж таки вони за нас стоять, та й нас не кривдять, задарма нічого не беруть. Та що й казати, тут що робилось поки вони не прийшли... Ні, він [Махно] дуже нас захищає. Тільки у його хлопців багацько таких, що не добереш, від кого вони уродились” [25]. Не слід забувати, що йшла війна і “товари” (зазвичай мануфактуру) для власного забезпечення та для “розрахунку” з селянами за продовольство та коней махновці отримували в ході “експропріації” заможних груп населення, передусім міського, захоплення складів і магазинів у звільнених від супротивника містах. Для вояків махновської армії, основну масу якої складали ті ж селяни, це була звичайна “воєнна здобич”.

Саме міцний зв'язок із сільськими громадами (їх також можна назвати махновськими) дозволяв Повстанській армії впродовж кількох років боротися проти переважаючих сил противника на різних фронтах: проти денікінців, врангелівців, петлюрівців, періодично проти більшовиків. Ледь не в кожному селі у Махна було чимало співчуваючих, які за лічені години проводили масову мобілізацію. Звісно, не йшлося про суто добровільну мобілізацію. Загальні рішення з цього ухвалювалися скликаними махновцями з'їздами “вільних Рад”. Так, 2-й Гуляйпільський районний з'їзд фронтовиків, Рад та підвідділів у лютому 1919 р. проголосив, що мобілізація має бути не примусова, “а *обов'язкова* в тому сенсі, що кожен селянин, здатний носити зброю, *сам* має усвідомити свій обов'язок піти в лави повстанців і захищати інтереси всього трудящого народу України” [26, с. 89]. А з'їзд селян, робітників і повстанців Революційної повстанської армії України (махновців) (РПАУ(м)) на початку листопада 1919 р. постановив провести “добровільно-зрівняльну мобілізацію за 30 років, тобто 19–48 років” [26, с. 232].

Однак махновське керівництво, передусім Військово-революційна Рада РПАУ(м), докладали зусилля, щоб налагодити і мирне життя на контрольованих армією територіях. Рішення зазвичай ухвалювалися з'їздами Рад і махновської армії і йшли назустріч думці сільських громад та профспілок. Більш результативно відбувався розподіл наявних ресурсів та обов'язків, де панувала традиційна общинна етика рівності. Так, той же II з'їзд у резолюції з земельного питання зазначив: “Виходячи з принципу, що “земля – нічия” і користуватися нею можуть тільки ті, котрі трудяться на ній, хто обробляє її – земля повинна перейти в користування трудового селянства України *безоплатно* за нормою зрівняльно-трудовою, тобто має забезпечувати споживчу норму на підставі докладання *власної праці*” [26, с. 90]. Розподіл землі мав проводитись за кількістю їдців у сім'ї. Якщо ж для потреб повстанців необхідно було видати коней, то сільські Ради, як, наприклад, Воздвиженська, постановляли, що їх слід брати в осіб, у котрих це не призведе до зупинення сільськогосподарських робіт [26, с. 92].

Складніше розв'язувалися питання створення нового. Позиція махновців відносно реорганізації суспільства була більш-менш визначеною. Н.Махно мріяв про “вільний радянський лад” в Україні, котра, як і інші країни, має покритися “місцевими, цілковито самостійними, господарськими й суспільними самоврядуваннями чи Радами трудівників, що одне й те ж. Через свої районні, обласні та загальнонаціональні з'їзди, ці місцеві, господарські та суспільні органи самоврядування встановлюють загальну схему порядку й трудової взаємності між собою. Створюють обліково-статистичне, розподільче й посередницьке федеративне бюро..., за допомогою якого, в інтересах усієї країни... узгоджують... свою роботу” [23, с. 146–147].

Такі ж ідеї пропагували анархістські Військкредита та Культурно-просвітницька комісія РПАУ(м), які в численних виступах, газетах, листівках закликали створювати селянські економічні організації та об'єднувати їх з робітничими [26, с. 206], "приступити до будівництва нового життя на основі вільної, безвладної (а не владної), *безпартійної, економічної* (а не політичної), *об'єднаної знизу* (а не зверху), організації трудящих, робітників і селян" [26, с. 288]. Для початку це могла б бути конференція з представництвом від робітників, залізничників, селян та повстанських частин, яка б із часом перетворилась у "ділову економічну Раду робітничих і селянських організацій". Характерно, що "всі чесні соціалісти" мали б цьому допомагати організаційно та порадами, а також "вести ідейну, культурно-просвітницьку роботу – видавати газети, брошури та ін., організовувати лекції, бесіди тощо", а не прагнути до "захоплення й організації політичної влади, котра, як завжди, зіпсувала б усю справу" [26, с. 289].

Проте в підсумку фактично нічого з цих "творчих завдань" реалізувати не вдалося. Анархістські проекти так і залишились проектами, а мрії – мріями. З одного боку, впритул зайнятися мирним будівництвом завадили майже безперервні воєнні дії, які доводилось вести махновській армії. А з іншого – сама структура суспільства була негнучка для трансформації в напрямі анархістського ідеалу високоорганізованого соціуму.

Таким чином, якщо історичний поступ людства розглядати, слідом за Т. Парсонсом, Н. Луманом та іншими видатними соціологами, як процес зміни форм системної диференціації суспільства від сегментарного суспільства – через цивілізаційну диференціацію центр–периферія та/або сегментарну – до пост-цивілізаційної функціональної диференціації, то махновщина постає доволі складним і суперечливим явищем. Доволі стійкий союз селянського руху з анархістами зумовлювався їх спільним неприйняттям існуючої владно-цивілізаційної надбудови над низовими периферійними спільнотами, передусім сільськими. Але надалі вектори їхніх прагнень розходилися. Сільські сегментарні спільноти тяжіли фактично до відновлення доцивілізаційного статусу самостійних утворень. В анархістських же теоріях проглядалися певні орієнтири на пост-цивілізаційне функціонально диференційоване суспільство, щоправда, з акцентом на його бездержавність і комунальний характер організації функціональних систем. Та їхні сподівання, що таке суспільство вибудується завдяки стимульованій анархістами ініціативі периферійних спільнот, особливо сільських, були вкрай нереалістичними.

З іншого боку, більшовики, руйнуючи стару структуру Євразійської цивілізації, прагнули на її уламках, найчисельнішими з яких були сільські сегментарні спільноти, створити нову, а по суті радикально модернізувати попередню цивілізаційну структуру. Їх ідеалом була та ж таки потужна держава, але тепер у формі партійно-державного абсолютизму. Відтак "влада Рад" означала для селянських громад гарантію їхньої власної самостійності, для махновців-анархістів – одну з передумов побудови горизонтально організованого суспільства, для більшовиків – механізм для встановлення їхньої тотальної влади. Завдяки своїй внутрішній організованості і потужній воєнній силі вони, врешті-решт, здолали махновщину як системно нежиттєздатний проект і повернули процеси в Україні в "старо-нове" цивілізаційне русло під власним контролем. А щоб перетворити сільські сегментарні спільноти в повністю залежні від партії-держави економічні організації, вони вдалися до терору голодом в 1921 та 1932–1933 рр.

Джерела та література

1. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
2. Луман Н. Общество как социальная система. Пер с нем. – М., 2004.
3. Луман Н. Медиа коммуникации. Пер с нем. – М., 2005.
4. Луман Н. Эволюция. Пер с нем. – М., М., 2005.
5. Луман Н. Дифференциация. Пер с нем. – М., 2006.
6. Космина В.Г. Историчний факт у цивілізаційному аналізі історії // Историчний журнал. – 2008. – № 1.
7. Космина В.Г. Системна соціологічна теорія Н. Лумана та її застосування в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII.
8. Огарев Н.П. Государственная собственность // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). – СПб., 1993.
9. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992.
10. Див.: Пэллот Дж. Разрушила ли общину столыпинская реформа? // Отечественные записки. – 2004. – №1.
11. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – К.; Відень, 1920.
12. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
13. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). – Запоріжжя, 2002.
14. Ленін В.І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне зібр. творів. – Т. 31.
15. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. – М., 2004.

16. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Повне збір. творів. Т.31.
17. Карр Э. История Советской России. Большевицкая революция 1917–1923. – М., 1990. – Кн. 1.
18. Кропоткин П. А. Революционная идея в революции (1913) // <http://www.avtonom.org/index.php?nid=1009>
19. Кропоткин П. А. Хлеб и воля (1892) // <http://avtonom.org/lib/theory/kropotkin/hleb.html>
20. Волин В. Неизвестная революция, 1917–1921 // <http://spb-anarchists.anho.org/volin2-2-01.htm>
21. Рабочим, солдатам и крестьянам! Воззвание II Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов // Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1.
22. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів. – Т. 37.
23. Махно Н. Воспоминания. Под ударами контрреволюции (Апрель – июнь 1918 г.). – Париж, 1936. – Кн. II.
24. Мирошниченко П.Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): Учеб. пособие. – Донецк, 1999.
25. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца // <http://www.makhno.ru/lit/Ger/ger.php>
26. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В.Данилова и Т.Шанина. – М., 2006.

Summary

The article examines methodological potential of N.Luhman's system theory for the sociological analysis of N. Makhno's insurgent movement in 1917–1920. The author comes to the conclusion, that the Ukrainian peasantry was inclined to support anarchists, but not bolsheviks. However traditional rural communities were not ready to anarchist modernization of a society.

В. М. Чоп

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА МАХНОВСЬКОГО РУХУ

У даній статті автор ставить собі за мету дослідити розвиток політичних поглядів махновських повстанців протягом 1917-1921 рр. та висвітлити зміст й головні ідеї їх програмних документів. Дана тематика на сьогоднішній момент є дослідженою недостатньо й привертала увагу істориків лише в 20–30-і роки ХХ століття з усіма притаманними радянській історіографії ідеологічними упередженнями й недоліками [1].

Політична програма махновців головним чином виконувала традиційні функції політичних програм, виступаючи елементом політичної репрезентації і з'єднуючої ланки між масами та політичною доктриною. Проте, водночас махновська політична програма мала кілька особливостей, на яких варто заострити увагу.

По-перше, махновський рух був не партією, а конгломератом кількох лівих угруповань, і хоча анархо-махновці домінували у керівництві ним, діяльність союзників наклала помітний відбиток на форму і зміст програмних документів, надавши їм синтетичного характеру.

По-друге, історія появи політичної програми махновців різко відрізняється від подібного етапу в історії більшості політичних сил. Їх програмні документи були розроблені заздалегідь, до подій 1917-1921 рр. Махновський рух не мав ні передреволюційної історії, ні мирного часу на виторення власного програмного забезпечення. Вже поставши значною військово-політичною силою, він повинен був усвідомити себе і своє призначення в історії. Анархо-комуністична доктрина, якої дотримувалися лідери руху, виявилася невідповідною умовам оточуючої дійсності, і важливим завданням руху стала потреба її реформування.

По-третє, на вироблення і, насамперед, на час появи повстанських програмних документів значний вплив справили фактори важкої військової обстановки та нестачі інтелектуальних сил.

Говорити про факт появи цілісної програми можна лише з жовтня 1919 р., коли було оприлюднено Декларацію Революційної Повстанської Армії України (махновців), тобто більше ніж через два роки від початку махновської історії. Проте оцінку темпів розвитку махновської політичної думки треба давати з урахуванням вищенаведених обставин. З огляду на ту кількість проблем, що їх треба було здолати, поява Декларації виявиться не запізнілою, а навіть навпаки.

Спочатку є сенс визначити, який вплив на створення ідеології руху чинив його лідер – Нестор Махно, якого, нагадаємо, його сучасник, письменник В. Короленко, характеризував як “середній вивід українського народу” [2, с.200]. Так от, анархісти поділяли революції на “політичні” та “Соціальну”. Результатом “політичної” революції є зміна пануючої в державі еліти, але сам принцип державної влади при цьому зберігається. “Соціальна” ж має наслідком перехід до нового принципу суспільної організації – Безвладного і може, за активної участі мас, вирости з політичної. Н. Махно вирішив довести революцію до її логічного фіналу, або хоча б до такого стану, коли б